

Türk Uygarlığının İnşasında Dil ve Edebiyatın Rolü¹

Ozan YILMAZ²

Öz

Köklü bir geçmişe sahip Türk uygarlığı, uzun yıllara dayanan bir tecrübenin sonucudur. Bu uygarlığın oluşmasında tarih, coğrafya, antropoloji, sosyoloji gibi ilim dallarına ait etkenlerin yanı sıra dil ve edebiyatın da büyük katkısı vardır. Yazı diliyle ulaşabildiğimiz ilk örneklerini Orhun Yazıtları'nda gördüğümüz Türk dili, 11. yüzyılda Karahanlı Türkçesiyle yetkin eserler vermiştir. Bu dönemden sonra Türk dünyasının çeşitli coğrafyalarında edebiyatın gücünden yararlanan aydınlar, ortaya koydukları birbirinden değerli eserlerle Türk dilini işlemiştir. Ortak hafızaya dayalı eser üreten bu isimler, Türk uygarlığının oluşması için dil ve edebiyatın gücünü ustalıkla kullanmışlardır. Kaşgarlı Mahmud, Yusuf Has Hâcib, Yunus Emre, Âşık Paşa, Ali Şir Nevâyî, Necâti Bey gibi büyük isimlerin ortaya koyduğu eserler, Türk dilinin bir uygarlık dili olarak tarihte yer edinmesine büyük katkı sağlamıştır. Bu makalede, geçmişten günümüze Türk Dili ve Edebiyatı'nın uygarlık diline nasıl katkıda bulunduğu ana hatlarıyla ele alınacak, Türk uygarlık dilinin inşası için gayret gösteren önemli isimler değerlendirilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Dil, uygarlık dili, Türkçe, Türk edebiyatı, edebi eser

The Role of Language and Literature to the Formation of Turkic Civilization

Abstract

Turkic civilization, which has a deep-rooted past, is the result of many years of experience. In the formation of this civilization, besides the factors belonging to science branches such as history, geography, anthropology, sociology, language and literature also contributed greatly. The Turkish language, the first examples of which we can reach through written language, in the Orkhon Inscriptions, produced competent works in Karakhanid Turkish in the 11th century. After this period, intellectuals, who benefited from the power of literature in various geographies of the Turkic world, processed the Turkish language with their valuable works. These names, who produced works based on common memory, skillfully used the power of language and literature for the formation of Turkic civilization. The works produced by great names such as Kaşgarlı Mahmud, Yusuf Has Hâcib, Yunus Emre, Âşık Paşa, Ali Şir Nevâyî and Necati Bey have greatly contributed to the Turkish language taking a place in history as a language of civilization. In this article, how Turkish Language and Literature contributed to the language of civilization from past to present will be discussed, and after, important names who contributed to the construction of the Turkic civilization language will be evaluated.

Key Words: Language, the language of civilization, Turkish, Turkish literature, literary work

Atıf İçin / Please Cite As:

Yılmaz, O. (2023). Türk uygarlığının inşasında dil ve edebiyatın rolü. *Journal of Turkic Civilization Studies*, 4(1), 22-34.

Geliş Tarihi / Received Date: 20.05.2023

Kabul Tarihi / Accepted Date: 15.06.2023

¹ Bu makale Türk Uygarlığı ve Gelişim Süreci (11 Mayıs 2023, Kırgızistan-Türkiye Manas Üniversitesi, Bişkek) adlı panelde sunulmuş olan bildirinin geliştirilmiş halidir.

² Prof. Dr. - Kırgızistan-Türkiye Manas Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Türkoloji Bölümü, ozan.yilmaz@manas.edu.kg; Sakarya Üniversitesi, İnsan ve Toplum Bilimleri Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, oyilmaz@sakarya.edu.tr

GİRİŞ

Milletlerin uygarlık oluşturmasında kùltür ve sanat unsurlarına bağlı olarak tarih, coğrafya, felsefe, mimari, antropoloji, etnoloji, dil ve edebiyatın büyük etkisi vardır. Güçlü bir uygarlık oluşturmak kolay değildir. Ortak hafızaya dayalı bir malzemenin olması gerekir. Büyük uygarlıkların güçlü dilleri, güçlü dillerin de bilinçli toplumu ve aydınları vardır. Ülkeler dil ve edebiyata önem vermek suretiyle ilerleme kaydedebilir. Farklı zaman ve mekânlarda ortak hafıza taşıyan bireyler kendi uygarlık dillerini kurarlar. Eğitim, bilim, felsefe ve düşünce alanlarına hâkim olarak yeni ve özgün eserler ortaya koyan, böylece medeniyetin inşasında rol alan dillere uygarlık (medeniyet) dili denir (Karabulut, 2021: 336).

Uygarlık ile dil ve edebiyat arasında sıkı bir baė vardır. Aydın Sayılı'nın "Dil ve özellikle yazı dili uygarlığın ve kùltürün en güçlü bir taşıyıcısıdır. Dil, aynı zamanda, yeni atılımların ve buluşların ifade aracıdır. Diline böyle bir görevi yeterince veremeyen, dilini bu bakımdan gereği gibi değerlendiremeyen bir ulus, uygarlıkta ve toplumlar arası uygarlık yarışmasında geri koşunlara düşmeyi peşinen kabullenmiş demektir (Sayılı, 1997: 893)" diyerek belirttiği üzere dilin işlenmesi ona verilen önemle, o önem de edebiyatı o dilin ölçütleri etrafında şekillendirerek olur. Bu minvalde şair ve yazarlara büyük iş düşmüş, Türklük ve Türkçe şuuru taşıyan birçok müellif birbirinden değerli eserler vererek Türk uygarlığının gelişimine katkıda bulunmuştur. Böylece tarih boyunca birçok devletle temsil edilen Türk milleti, Farsçanın Türk edebî dilindeki tehakkümünü kırmada türlü sancılar çekse de farklı coğrafyalarda çok sayıda müellifçe işlenen yetkin bir edebî dile kavuşmuştur. Yani Türk uygarlık dilinin inşası edebî metinler aracılığıyla olmuş, Türkçenin ışıltılı zenginliği şuurlu müelliflerin elinde tüm görkemiyle parlamıştır (Yılmaz, 2022: 2).

Bir dilin edebî dil hâline gelmesi, uzun yıllara dayanan edebî tecrübelerle olur. Karahanlılar döneminde *Dîvânu Lugâti't-Türk* ve *Kutadgu Bilig*'le edebî gücünü gösteren Türkçe, sonraki dönemlerde birbirinden değerli eserlerle beslenmiş, müellifler Farsçanın güçlü etkisine rağmen Türkçe merkezli bir edebî dil oluşturmayı başarmıştır. Başlangıçta Türkistan, Horasan ve Hindistan'da Farsça edebî dil kabul edilmiş, Türkler bilhassa klasik şiir havzasında şiir yazmak istedikleri zaman ister istemez bu dili kullanmaya mecbur kalmıştır. Seyhun havzasında yaşarken ciddi bir sözlü edebiyat geleneğine sahip Oėuzlar, Büyük Selçuklu Devleti'ni kurduktan sonra edebî dil olarak Farsçayı, ilmî dil olarak da Arapçayı kullanmış, böylece Türkçe uzun müddet sadece konuşma dilinde kalmıştır (Ercilasun, 2016: 432). Türklerin Anadolu'ya yerleşmesiyle burada edebî dil hızla gelişmiş; Yunus Emre, Âşık Paşa, Gülşehrî gibi müellifler, Eski Anadolu Türkçesi çatısı altında kıymetli dil yadigârları bırakmışlardır. Ankara Savaşı'ndan sonra Timur'la birlikte Türkistan'dan gelen bazı boylar Anadolu'da kalmış, daha önce Harezmi coğrafyasında bir arada yaşayan Doğu ve Batı Türkleri arasında sosyal ve siyasi ilişkiler oluşmaya başlamış (Akar, 2014: 105), edebî dilin işlenmesinde bu dönemin büyük katkısı olmuştur. Anadolu Türkçesinin edebî dil olarak işlenmesinde 13. ve 14. yüzyıldaki beylikler döneminde gerçekleşen edebî faaliyetlerin de büyük payı vardır. Her beyliğin merkezinde bir kùltür faaliyetinin ortaya çıkması, beyliklere bağlı tebaanın tamamen Türk oluşu, halkın başka dilde olan eserleri anlayamaması, en önemlisi, yazılan eserlerin dillerine bakılınca konuşma dilinin resmiyete geçmeye başlamasıyla kùltür ihtiyacının ortaya çıkması, daha önce Türkçe yazmakta çekinen müelliflerin Türkçeyi edebî bir dil hâline getirmesine zemin hazırlamıştır (Yavuz, 1985: 267).

Türkçe eser veren aydınlar, aynı zamanda Türkçe konuşup yazma şuuruna sahiptirler. Bu şuurla işledikleri birbirinden değerli eserler, Türkçenin uygarlık dili olma yolundaki yolculuğunun birer kilometre taşıdır. Başlangıçta Farsçanın ağırlığı nedeniyle yeterince işlenemeyen Türkçe, Türkçe sevdalısı şuurlu aydınlar tarafından ısrarla kullanılıp bir uygarlık dili hâline getirilmiştir. İşte o aydınların bu uğurda faydalandıkları en büyük güç, dil ve edebiyat olmuştur. Bu isimler, öne çıkan katkılarıyla birlikte şöyle sıralanabilir:

Kaşgarlı Mahmud-Dîvânu Lugâti't-Türk

Resim 1. Kaşgarlı Mahmud (temsilen)

11. yüzyılda yaşayan en eski Türk dili araştırmacısı Kaşgarlı Mahmud (ö. 1090?), Araplara Türkçeyi öğretip Türkçenin ne kadar zengin bir dil olduğunu göstermek amacıyla 1074'te *Dîvânu Lugâti't-Türk* adlı meşhur sözlüğünü kaleme almıştır. Türk dilinin ilk sözlüğü kabul edilen *Dîvânu Lugâti't-Türk*, çeşitli Türk boylarından derlenmiş bir ağızlar sözlüğü karakteri taşır. “Bununla birlikte eser yalnızca bir sözlük olmayıp Türkçenin XI. yüzyıldaki dil özelliklerini belirten, ses ve yapı bilgisine ışık tutan bir gramer kitabı; kişi, boy ve yer adları kaynağı; Türk tarihine, coğrafyasına, mitolojisine, folklor ve halk edebiyatına dair zengin bilgiler ihtiva eden, aynı zamanda döneminin tıbbi ve tedavi usulleri hakkında bilgi veren ansiklopedik bir eser niteliğine sahiptir” (Kaçalın, 1994: 447). Eser hakkında Prof. Dr. Ömer Faruk Akün'ün yaptığı şu tespitler, onun basit bir eser olmaktan öte Türkçenin yüzyıllara meydan okuyan bir meşalesi olduğunu vurgular:

“Önsözünde belirgin şekilde görüleceği üzere Türk dilinin Arapça karşısındaki değer ve durumunu tayin etme, bir bakıma Arapça karşısında Türkçe'nin savunmasını yapma fikrini de güden eserinde, Karahanlı ve Mâverâünnehir kültür merkezlerindeki medreselerde Arapçanın yüksek tedris dili oluşu, devrin ulemâsının eserlerini bu dille meydana getirmesi yönünden doğmuş bir tepkinin mevcudiyeti hiç hatıra gelmemiştir. Arapçanın bu üstün durumunun Kâşgarlı'da ana dili Türkçenin yüceltilmesi duygularını davet etmiş olması her zaman düşünülebilecek bir ihtimaldir. Ana dilinin yüceliği, onun Arapça ile at başı yarışacak güçte olduğu inancında kendini hissettiren üstü kapalı reaksiyonun kaynağını bu kültür merkez ve muhitlerinde müşahade ettiği Arapçanın hâkimiyetinde aramak, Kâşgarlı'yı ve *Dîvânu Lugâti't-Türk*'e vücut veren ilhamı belki daha iyi teşhis etmeyi sağlayacaktır. Amatörce bir merak ve basit bir pratik maksadın dar çerçevesine sığmayacak çapta olan bu eser, XI. yüzyılda İslâm dünyasının idrak etmekte olduğu bir Türk çağının getirdiği inanç ve ihtiyacın mahsulü olma hüviyetini taşır. Büyük Selçuklu çağı Türklüğünün idaresi ve önderliğinde bütün bir Müslüman âlemin Türk asrını yaşamakta olduğu psikolojik hissi zemin içinde hazırlanması bir ihtiyaç haline gelmiş bir eser olarak ortaya çıkan *Dîvânu Lugâti't-Türk*'ün her yönden dikkat çekici ve bu büyük dilcinin düşünce sisteminin bir aynası olan önsözü, sahasında asırlarca başka hiçbir telifin yerini alamadığı bu âbidevi çalışmayı doğuran ülküyü devrinin psikolojisi içinden yansıtır (Akün, 2022: 13)”.

Gerçekten de Kaşgarlı Mahmud, yazdığı bu önemli eserle kendisinden sonra gelecek müelliflere ilham kaynağı olmuş, Türk diliyle araştırma yapmanın önünü açmıştır. Sözlü kültürün yazı diline aktarılmasında önemli bir merhale sayılan *Dîvânu Lugâti't-Türk*, Türk uygarlık dilinin inşasında temel bir metindir.

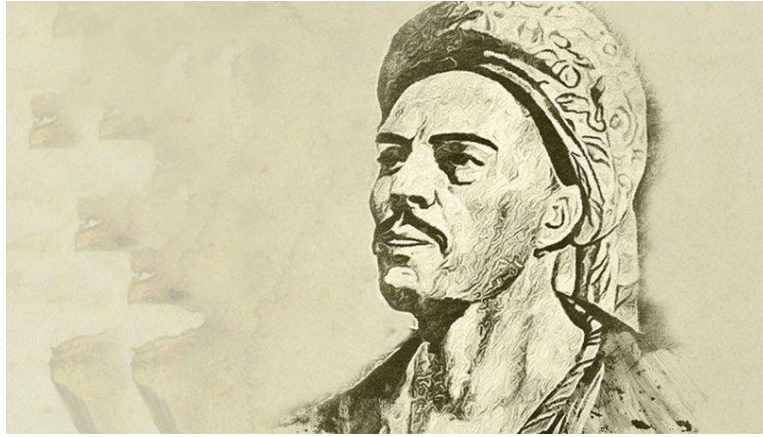
Yusuf Has Hâcib-Kutadgu Bilig

Resim 2. Yusuf Has Hâcib (temsilen)

11. yüzyılda Karahanlı Türkçesiyle eser veren bir diğer önemli isim Yusuf Has Hâcib'dir. Yusuf Has Hâcib, Kaşgarlı Mahmud'un dil alanında gösterdiği çabayı edebiyat alanındaki meşhur eseri *Kutadgu Bilig*'le göstermiştir. Mesnevi nazım şekliyle ve aruzun fe'ülün/fe'ülün/fe'ülün/fe'ül kalıbıyla kaleme alınan *Kutadgu Bilig*, hem siyasetname hem de nasihatname özelliği gösterir. Gazneliler döneminde İranlı şair Firdevsî-i Tûsî'nin (ö. 1020?) aynı vezinde *Şehnâme* ile yaptığı işi, Türk edebiyatında Yusuf Has Hâcib başarmıştır. *Kutadgu Bilig* öncelikle Türk edebiyatının ilk mesnevisidir. Bahariye tarzında ilk şiir bu eserde yer alır. Türkçenin layığıyla işlendiği edebî bir metin olan *Kutadgu Bilig*, Türkçe mesnevi yazılabileceğini taraflı tarafsız herkese göstermiştir. Ayrıca *Şehnâme* nasıl Farsça kelimeleri bir araya topluyorsa *Kutadgu Bilig* de yüzde 98,5 Türkçe kelime oranıyla Türkçenin ölümsüz bir yadigârıdır. Yusuf Has Hâcib bu alegorik mesnevisinde bir Türk yöneticisinin nasıl olması gerektiğine dair nasihatler verir, siyasi hususlarda çözüm yolları gösterir. Eser, Türk uygarlığının oluşumuna hem dil hem de düşünce bakımından büyük fayda sağlamıştır. *Kutadgu Bilig* etkisiyle başka mesneviler yazılmış, Türk dünyasının çeşitli merkezlerinde hüküm süren hanlar, Yusuf Has Hâcib'in öğütlerinden istifade etmiştir.

Yunus Emre-Divan

Resim 3. Yunus Emre (temsilen)

13. yüzyıl Anadolu sahasının tasavvuf ve edebiyatta yetkin ismi olarak zuhur eden isim Yunus Emre'dir. Mevlâna'nın Horasan'da Farsça ile yaptığı etkiyi Anadolu sahasında Türkçe şiirlerle yapar. Türklerin İslâmiyet'i kabulünden sonra tasavvuf akımının da etkisiyle dini-tasavvufî bir edebiyat oluşmaya başlamış, Türkistan'da Hoca Ahmed Yesevi ile başlayan hikmet geleneği Anadolu'da Yunus Emre'yle etkisini göstermiştir. Hoca Ahmed Yesevi gibi bir kaynaktan beslenen Yunus Emre, saf ve duru bir Türkçeyle şiirler yazarak hem Türkçenin edebî dil olarak işlenmesine katkıda bulunmuş hem de din ve tasavvufun halk tarafından Türkçe anlaşılmasına önayak olmuştur. Yunus

Yılmaz

Emre'nin divanından seçtiğimiz aşağıdaki mısralar, bugün dahi anlaşılabilir bir dil sadeliğine sahiptir:

*İlim ilim bilmektir ilim kendin bilmektir
Sen kendini bilmezsin ya nice okumaktır (Tatçı (yty): 73)
Ey dost seni sevelden aklım gitti kaldım ben
Bunaları terk edip denizlere daldım ben
Bir zerre aşkın odu kaynatır denizleri
Düştüm aşkın oduna tutuşuban yandım ben (Tatçı (yty): 226)*

Bu dil ve düşünce şuuruna sahip Yunus Emre, Türk uygarlığının oluşmasına katkı sağlayan bir başka önemli sacayağıdır.

Âşık Paşa-Garîbnâme

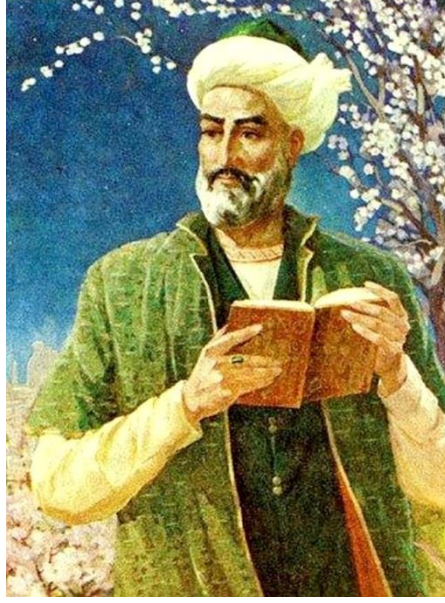
Resim 4. Âşık Paşa (temsilen)

14. yüzyılda yaşayan Kırşehirli Âşık Paşa (ö. 13329, Türkçenin edebî dil olarak işlenmesine katkıda bulunan bir başka önemli isimdir. 1330'da tamamladığı *Garîbnâme* adlı mesnevisi, Anadolu sahası Türk edebiyatının yüz akıdır. Âşık Paşa, eserinin giriş kısmında *Garîbnâme*'yi yazış sebebini şöyle izah eder:

*Kamu dilde var idi zabt u usûl
Bunlara düşmüş idi cümle ukûl
Türk diline kimsene bakmaz idi
Türlere hergiz gönül akmaz idi
Türk dahı bilmez idi ol dilleri
İnce yolu ol ulu menzilleri
Bu kitâb anın için geldi dile
Kim bu dil ehli dahı ma'nâ bile (Yavuz, 2000: 533)*

Bu sözlerinden de anlaşılacağı üzere o dönemde Türk diliyle eser yazmanın ne kadar zor olduğunun farkındadır. Türkistan ve Hindistan sahasından gelme bir gelenekle edebî dilin Farsça kabul edildiği ve Farsça yazılmayan edebî eserlerin değer görmediği bir ortamda Türkçe bir mesnevi kaleme alarak “garîb” bir iş yapmıştır. “Garîb” kelimesinin “az bulunurluk, nadirlik” anlamının öne çıktığı mesnevi, Mevlâna'nın *Mesnevî*'si gibi aruzun fâ'ilâtün/fâ'ilâtün/fâ'ilâtün/fâ'ilün kalıbıyla kaleme alınmıştır. Vahdet-i vücud anlayışını on bölüme yayılmış çeşitli hikâyelerle anlatan Âşık Paşa, *Mantıku't-Tayr* tercümesinin sahibi Gülşehrî (ö. 1317'den sonra) ile birlikte Kırşehir'i Türkçenin merkezi hâline getirir. Ondandır cesaret alan diğer müellifler, çok geçmeden birbiri ardınca Türkçe mesneviler kaleme alıp Türk uygarlığının inşasına katkıda bulunacaktır.

Ali Şir Nevâyî-Muhâkemetü'l-Lügateyn

Resim 5. Ali Şir Nevâyî (temsilen)

Çağatay sahasının büyük ismi Ali Şir Nevâyî (ö. 1501), kendi döneminden çağlara seslenebilmiş bir büyük şahsiyettir. Hayatı boyunca Türkçe için mücadele eden şuurlu bir aydındır. Farsçanın hâkim olduğu Türkistan'da Türkçe mükemmel eserler yazılabileceğini göstermek için onlarca eser kaleme almıştır. Hem dil hem de edebiyat açısından son derece kıymetli olan bu çalışmalar, kendisini Kaşgarlı Mahmud'dan sonra ikinci büyük Türklük bilimcisi yapar. Zira yazdığı eserlerde çeşitli kaynaklardan faydalansa da sadece tercümeyle yetinmeyip döneminde yaşayan birçok isim hakkında tespitlerde bulunur. *Mecâlisü'n-Nefâyis* ve *Nesâyimü'l-Mahabbe* adlı biyografik eserlerinde dönemin hem şairleri hem de sufileri hakkında önemli biyografik bilgiler verir. Genceli Nizâmî'nin (ö. 1209) dünya edebiyatındaki ilk hamse örneğine 14. yüzyıl Hindistan sahası Türk şairi Emir Hüsrev (ö. 1325) Farsça nazire yazsa da Nevâyî bu nazireyi Türkçe yazmış, böylece diğer şairlerin Türkçe hamse yazmasına zemin hazırlamıştır. Onun bir diğer önemli eseri de *Muhâkemetü'l-Lügateyn*'dir. "İki Dilin Muhakemesi" anlamındaki eser Türkçe ile Farsçayı karşılaştırıp Türkçenin Farsçadan daha üstün bir dil olduğunu örneklerle kanıtlar. Mesela Farsçada tek bir fiille karşılanamayan Türkçe yüz fiilden bahsedip bunları örneklerle gösterir. Aşağıya ilgili kısımdan iki örnek alınmıştır:

*Ol ay ki küle küle kırğılattı mini
Yıglattı mini dimey ki sıktattı mini (Özönder, 1996: 195)
Tökedür kanımni her dem közleriñ bakıp turup
Kim niçe yüzümge bakkaysın yırakdın *télmürüp* (Özönder, 1996: 196)*

Altı çizili fiillerden "sıktatmak" çokça ağlamak, "télmürmek" ise uzaktan gözlerini süzerek bakmak anlamındadır.

Nevâyî, bu eseri yazma gayesini Çağatay Türkçesinden sadeleştirdiğimiz biçimiyle "Türk milletinin söz ustalarını kendi kelime ve ifadelerinin mahiyeti ve dil ve söyleyiş nitelikleri hakkında bilgilendirmek suretiyle Farsça konuşup yazanların kınama ve başa kakmasından kurtardığımı, böylece onlara büyük bir imtiyaz sağladığımı düşünüyorum (Özönder, 1996: 216-217)" diyerek ifade etmiştir. Yani eserin yazılış sebebi, Türkçe yazmayı teşvik edip Türkçe eser vermek isteyenlere yeni ve geniş bir yol açmaktır.

Necâti Bey-Divan

Resim 6. Necâti Bey'i (sağdaki) gösteren bir minyatür (Meşâirü's-Şuarâ'dan)

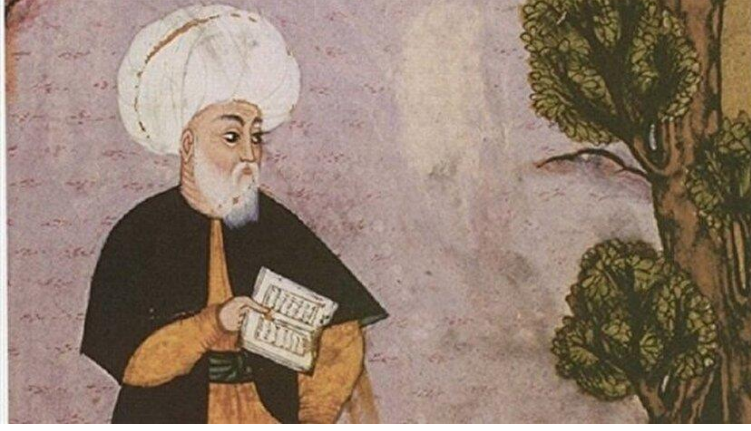
15. yüzyıl Anadolu sahası Türk edebiyatının burç ismi Necati Bey (ö. 1509), Türkçe divanıyla tanınır. Onu diğer şairlerden ayıran en büyük yönü tarz sahibi bir şair olmasıdır. Kendine has tarzıyla dönemde yaşayan şairlerin yanı sıra kendisinden sonra gelecek şairleri de etkilemeyi başarmıştır. Necati'yi Türk uygarlığının inşasında öne çıkaran etken, İstanbul'un fethiyle birlikte oluşmaya başlayan İstanbul Türkçesini şiire ustaca taşımasıdır. Eski Anadolu Türkçesinden Osmanlı Türkçesine geçişte önemli bir merhale sayılan İstanbul Türkçesi, Necati'nin şiirlerinde kıvamını bulur. Aynı zamanda bir Türkçe sevdalısı olan Necati Bey, kendine has yerel kullanımları, atasözü ve deyimlere yer vermesi, ikilemelerden yararlanması ve son derece sade söyleyişle Türkçenin sonraki yıllarda ivme kazanmasına zemin hazırlamıştır. Necati Bey'in aşağıdaki beyitlerini anlamak için sözlüğe ihtiyaç olmadığı gibi, bugünün okuyucusu geçmişten bugüne hitap eden o büyük şaire aşinalık dahi hissedebilir:

Yüz çevirme kaçma benden gel beri çok sevdiğim
 Atasından anasından ileri çok sevdiğim
 Sevdim demişim seni Necâti gibi sevdim
 Yoktur dönüşüm baş veririm bu sözüm üzre
 Yollara bakmak ile pür-hûn oluptur gözlerim
 Âh senin geç geç gelip tez tez durup gidişlerin
 Cân u dil oldu gamze-i cânân oyuncağı
 Aşkî birâder eyledin oğlan oyuncağı
 Yâ Rab o düşman bakışlı yâra n'ettim n'eyledim
 Sevdiğimden gayrı o dildâra n'ettim n'eyledim (Yılmaz, 2022: 5-6)

Necati'yi diğer şairlerden ayıran yönü, Türkçeyi böyle ustaca kullanabilmesidir. Türk uygarlığının inşasında dil ve edebiyatın katkısını görmek isteyenler için Necati Bey'in şiirleri biçilmiş kaftandır. Çünkü "Konuşma dilini şiir diline yaklaştıran söylemde başarılı olması, sonra gelen şairler için ilham kaynağı olmuş, bazen taklit derecesine varacak şiirler vasıtasıyla birçok takipçisi olmuştur. Öncülüğünü ettiği Necati tarzı; başta Zati, Baki, Şeyhülislam Yahyâ, Nedim, Keçecizade İzzet Molla, Enderunlu Vasıf olmak üzere her yüzyılda temsilci bulmuştur. Bir başka deyişle, erken klasik dönemden klasik döneme geçiş, Necati'nin açtığı yolun takibiyle olmuştur. Osmanlı Türkçesi XVI. yüzyıldaki zirve çağını, klasik şiiri Türk bakış açısıyla yorumlayıp zenginleştiren Necati Bey'e borçludur. Necati Bey, kısa bir süre sonra cihan devleti hâline gelecek Osmanlı Devleti'ne, klasik eserlere ev sahipliği yapabilecek derecede etkili bir edebî dil bırakmada öncü rolü oynamıştır. Onun bu şuurlu

yaklaşımı, Türk uygarlık dilinin inşasında harç malzemesi gören bir anlayış olarak tarihe geçmiştir” (Yılmaz, 2022: 9-10).

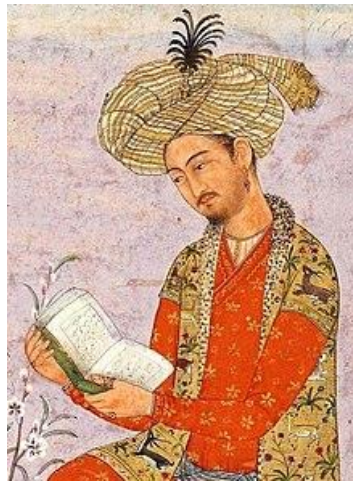
Fuzûlî-i Bağdatî-Türkçe Divan

Resim 7. Bağdatlı Fuzûlî’yi gösteren bir minyatür (Meşâirü’ş-Şuarâ’dan)

16. yüzyıl Azerbaycan sahası Türk Edebiyatı’nın burç ismi Bağdatlı Fuzûlî (ö. 1556)’dir. Safeviler döneminde Farsçanın yine edebî dile hâkim olduğu Kербela’da doğup büyüyen şair, sadece Farsça yazmakla yetinmeyip Türkçe eser vermeye de gayret etmiştir. Oldukça hacimli Farsça divanının yanı sıra bir de Türkçe divana sahip olması, onun Türkçedeki kudretini gösterir. Azerbaycan şiir geleneğinin önemli isimleri Nizâmî ve Nesîmî (ö. 1417?) gibi şairlerin yanı sıra Çağatay sahasından Ali Şir Nevâyî’yi rehber edinen Fuzûlî, bilhassa Nevâyî’nin etkisiyle şiirler söyleyip Nevâyî’nin kullandığı rediflerde şiirler yazmıştır. Azerbaycan Türkçesinin oldukça yetkin örneklerini veren şiirleri, klasik Türk edebiyatının önemli metinleri arasındadır. O coğrafyada Türkçe mükemmel şiirler yazılabileceğini gösteren Fuzûlî, Azerbaycan sahasında Türkçenin işlenmesi yolunda önemli katkılar sağlamıştır. Farsça divanının önsözündeki “Bazen yetenek atımı Türkçe meydanında koşturup Türk zariflerini Türkçe söyleyiş güzelliğinden nasıplendirdim. Bu da benim için hiç zor olmadı. Çünkü Türkçe benim günlük konuşma dilime uygundu (Tarlan, 1950: 6)” ifadeleri onun Türkçeye verdiği değeri göstermektedir.

Bâbü Şâh-Türkçe Divan

Resim 8. Bâbü Şâh’ı gösteren bir minyatür

Hindistan’da kurulup gelişen Türk-Hint İmparatorluğu’nun kurucu ismi Bâbü Şâh (ö. 1530), 16. yüzyılın başlarında Hindistan’da Türkçe şiirler yazıp Hindistan sahası Türk edebiyatının gelişimine katkıda bulunmuştur. Gazneli Mahmud’la başlayan Türk-Hint ilişkilerinin ilerlemesi sonucu Bâbü Şâh, Hindistan’da bir Türk devleti kurmuş, Delhi’yi bir kültür, sanat ve edebiyat merkezi yapmıştır.

Yılmaz

Bunun sonucu Türk dili, Hindistan'da yayılma imkânı bulmuştur. Türkçe hiçbir zaman Hindistan'ın resmî dili olmasa da Türkçe ile Hintçe ve Urduca arasında bugün dokuz bin ortak kelimenin varlığından söz edilmektedir (Manazir, 2019: 55). Hindistan coğrafyasında on beş kadar kütüphanede el yazması eserlerin bulunması, Türk uygarlığının bu topraklardaki etkisini gösterir (Manazir, 2019: 56). Bâbü Şâh'ın Türkçe şiirler söylemesi o coğrafyadaki diğer şairlere de ilham vermiş, Farsça yazan şairlerin divanlarında Türkçe şiirler rastlanır olmuş, hatta bu şiirleri daha iyi anlayabilmek için Türkçe-Farsça sözlükler yazılmıştır. Türkçe sevdalısı Bâbü Şâh'ın aşağıdaki tuyuğu takdire şayandır:

*Cânga saldı dehr gurbet nârını
Köz yaşıım boldı Mogulnuñ Nârını
Bu arada mén dégen dék bolmasa
Közley Isıg Köl ü andın Nârını* (Yücel, 1995: 285)

{Dünya, gurbet ateşini cana bıraktı. Gözyaşıım Moğol'un Narın Irmağı oldu. Bu arada benim dediğim gibi olmazsa Isık Köl ve sonra Narın'ı gözleyeceğim.}

Nâmık Kemâl

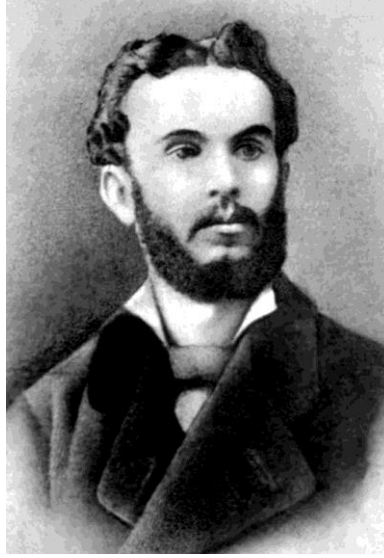
Resim 9. Nâmık Kemâl

Tanzimat döneminin ilk neslinden sayılan Nâmık Kemâl (ö. 1888) roman, tiyatro, mektup, şiir gibi edebî türlerde verdiği yetkin eserlerle tanınır. Ancak o her yönüyle bir düşünce adamıdır. Türkçenin gelecekteki yol haritasını çizmeye çalışmış, bu amaçla makaleler kaleme almıştır. Nitekim "Lisân-ı Osmânî'nin Edebiyatı Hakkında Bazı Mülâhazâtı Şâmildir" başlıklı makalesinde Türkçe için acilen yapılması gerekenleri beş madde hâlinde sıralamış, bunlar olmazsa Türkçenin çeşitli yönlerden eksik kalacağını vurgulamıştır. Nâmık Kemâl'in Türkçeyi daha yetkin bir literatüre kavuşturmak amacıyla talepleri şöyledir:

Bir, Türkçe dilbilgisi kitabının hazırlanması. İki, sadece Türkçeye mahsus tam bir sözlüğün yazılması. Üç, galat-ı meşhur denen genel anlamın, kelimenin asli ama yaygın olmayan kullanımına tercih edilmesi. Dört, mevcut eserlerin doğal ifade güzelliğine sahip kısımlarından seçilen muhakemeli bir seçmeler mecmuasının düzenlenip okullarda okutulması. Beş, Türkçeye mahsus bir belagat kitabının hazırlanması (Kaplan vd., 1993: 188-190). Son derece isabetli tespitlerde bulunan Nâmık Kemâl'in bu beklentileri karşılıksız kalmaz. Birinci isteğine cevap olarak Ahmed Nazif'in (ö. 1859) *Sarf-ı Türki'si* ve Ahmed Cevdet Paşa'nın (ö. 1895) *Kavâid-i Osmâniyye'si* örnek gösterilebilir. İkinci isteğinin cevabı, Şemseddin Sâmî'nin (ö. 1904) *Kâmûs-ı Türki'si* ile Ahmed Vefik Paşa'nın (ö. 1891) *Lehce-i Osmâni'sidir*. Üçüncü isteğinin cevabı, Ali Seydi Bey'in (ö. 1933) *Defter-i Galatât*'idir. Dördüncü isteğinin cevabı, Ebuzyiya Tefkik'in (ö. 1913) *Nümûne-i Edebiyyât-ı*

Osmâniyye'sidir. Beşinci isteğinin cevabı ise Ahmed Cevdet Paşa'nın *Belâgât-ı Osmâniyye'si* ile Recâizâde Mahmûd Ekrem'in (ö. 1914) *Ta'lîm-i Edebiyyât'ıdır*. Yani Türkçenin daha sağlam zeminlere oturması için reçeteyi yazan Nâmık kemâl, böylece dönemindeki ve kendisinden sonra gelen aydınlar fikir vermiş, müthiş öngörüsüyle Türkçenin eksik kalabileceği alanların tamamlanmasını sağlamıştır. Onun büyük bir yetkinlikle kaleme aldığı bu makalesi, Türk uygarlığının gelişimine dil ve edebiyat katkısının boyutlarını gösteren bir başka delildir.

Şemseddin Sâmî-Kâmus-ı Türkî

Resim 10. Şemseddin Sâmî

Roman, tiyatro, gazete, lügat gibi alanlarda birçok eseri olan Şemseddin Sâmî (ö. 1904), Türk uygarlığının gelişimine hem dil hem de edebiyat yönünden katkıda bulunmuştur. Yukarıda belirtildiği üzere Nâmık Kemâl'in bir sözlük yazılması çağrısına cevap veren Şemseddin Sâmî, *Kâmus-ı Türkî* adlı sözlüğüyle Osmanlı Türkçesinin söz varlığını bir araya toplar. Ayrıca *Kâmûs-ı Fransevî* ve *Kâmûsu'l-A'lâm* başlıklı sözlükleriyle de Türk diline başka hizmetlerde bulunur. Özellikle *Kâmûsu'l-A'lâm*, Türk edebiyatının ansiklopedik mahiyetteki ilk sözlüğüdür. Nitekim kendisi ve *Kâmûsu'l-A'lâm* hakkında Abdullah Uçman'ın yaptığı şu tespitler, bu çok yönlü aydının nasıl bir Türkçe sevdalısı olduğunu göstermektedir:

“Birçok tercümesi ve öğretici nitelikte telif eseri bulunan Şemseddin Sâmî'nin Türk dili ve kültürü bakımından üzerinde durulması gereken en önemli yanı ansiklopedi ve sözlük yazarlığıdır. Türk kültür hayatında tarih ve coğrafya ile dünya sahnesinden çekilmiş devletler, milletler ve ülkelerle meşhur adamlar üzerine Doğu ve Batı kaynaklarından faydalanılarak hazırlanmış olan ve Türkiye'de ilk ansiklopedi kabul edilen Kâmûsu'l-A'lâm, müellifi tarafından “tarih ve coğrafya fenlerinin bir mahzeni kebir” diye nitelendirilmiştir. Fasiküller halinde yayımlanan bu altı ciltlik eser alfabe sırasına göre tertip edilmiş olup toplam 4830 sayfadır. Devrinde şarkiyatçıların takdirini kazanan eser önemli bir başvuru kaynağı olma özelliğini hâlâ korumaktadır. Türkçenin sadeleşmesi ve yazı dili ile konuşma dilinin birbirine yakın olması meselesi üzerinde de duran Şemseddin Sâmî birçok yazısında bilinçli bir dil âlimi olarak bu konuya dikkat çekmektedir. Bu tür yazılarında Türk dilinin ne olduğu, nasıl geliştiği ve nasıl incelenmesi gerektiği hususları üzerinde ciddi bir şekilde durmuştur” (Uçman, 2010: 521).

SONUÇ

Tarih boyunca Türk dünyasının cazibe merkezlerinde öne çıkan şuurlu aydınlar, yazdıkları birbirinden değerli eserlerle Türk uygarlığının inşası için son derece gerekli olan dil ve edebiyat gelişimini gerçekleştirmeyi başarmıştır. Burada hepsine yer veremeyip sadece on tanesini değerlendirdiğimiz bu aydınlar, zaman ve mekân farkı gözetmeksizin Türkçeyi sabırla işlemişlerdir. Arapça ve Farsça gibi iki köklü dilin din, coğrafya, tarih ve kültüre bağlı kaçınılmaz etkisine rağmen Türkçenin Türkistan, Hindistan, Azerbaycan, Mısır, Horasan, Anadolu ve Rumeli'de güçlü eserlerle

varlık gösterip diğer uygarlık dilleri arasında sağlam bir yer edinmesini sağlamışlardır. Uygarlık dili Türkçenin dünya dilleri arasında çeşitli yönlerden saygın bir yer edinmesi, Türkçe sevdalısı bu şuurlu düşünürlerin sahip oldukları ruh ve duydukları ortak heyecan sayesinde olmuştur. Bir diğer deyişle Türk uygarlığı, uygarlık olabilmesini biraz da bu şuurlu aydınların azim ve çabasına borçludur.

ETİK BEYAN

“Türk Uygarlığının İnşasında Dil ve Edebiyatın Rolü” başlıklı çalışmanın yazım sürecinde bilimsel kurallara, etik ve alıntı kurallarına uyulmuş; toplanan veriler üzerinde herhangi bir tahrifat yapılmamış ve bu çalışma herhangi başka bir akademik yayın ortamına değerlendirme için gönderilmemiştir.

ÇATIŞMA BEYANI

Araştırmacının diğer kişi veya kurumlarla yaşanabilecek herhangi bir çıkar çatışması bulunmamaktadır.

KAYNAKÇA

- Akar, A. (2014). Tarihin dile izdüşümü: Ankara savaşı sonrası Anadolu’da dil ve tarih ilişkileri. *1402 Ankara Savaşı Uluslararası Kongresi (Yıldırım-Timur) Bildiri Kitabı*, 9-12 Ekim 2012, Ankara: TTK Yayınları, 103-108.
- Akün, Ö. F. (2022). “Kâşgarlı Mahmud. *DİA*, 25: 9-15, Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.
- Ercilasun, A. B. (2016). *Başlangıçtan Yirminci Yüzyıla Türk Dili Tarihi*, Ankara: Akçağ Yayınları.
- Kaçalin, M. S. (1994). *Dîvânü Lugâti’t-Türk. DİA*, 9: 446-449, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.
- Kaplan, M., Enginün, İ. ve Emil, B. (1993). *Lisân-ı Osmânî’nin Edebiyatı Hakkında Bazı Mülâhazâtı Şâmilidir. Yeni Türk Edebiyatı Antolojisi II (1865-1876)*, İstanbul: Marmara Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları.
- Karabulut, S. (2021). Medeniyet Dili Olarak Türkçe. *ASBİDER*, 8(23), 334-343.
- Manazir, M. (2019). Hindistan’da Türkçe Öğretimi, Türk Dili ve Edebiyatı Programı. *RumeliDE Dil ve Edebiyat Araştırmaları Dergisi*, (Ö6), 53-64.
- Özönder, S. B. (1996). *İki Dilin Muhakemesi: Muhâkemetü’l-Lügateyn*. Ankara: TDK Yayınları.
- Sayılı, A. (1997). Bilim, kültür ve öğretim dili olarak Türkçe. *Erdem*, 9(27), 893-902.
- Tarlan, A. N. (1950). *Fuzulî’nin Farsça Divanı Tercümesi*. İstanbul: MEB Yayınları.
- Tatçı, M. (yty). *Yûnus Emre Dîvânı*, Kültür Bakanlığı e-kitap projesi, erişim adresi: <https://ekitap.ktb.gov.tr/>.
- Uçman, A. (2010). Şemseddin Sâmî. *DİA*, 38: 519-523, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.
- Yavuz, K. (2000). *Âşık Paşa Garîbnâme*, Kültür Bakanlığı e-kitap projesi, erişim adresi: <https://ekitap.ktb.gov.tr/>.
- Yavuz, K. (1985). Şeyhoğlu Mustafa’nın Türkçe Hakkındaki Görüşleri, Hizmeti ve Kenzül-Küberâ ve Mehekkül-Ulemâ’sının Dili. *Beşinci Milletler Arası Türkoloji Kongresi Tebliğler I Türk Dili*, c. 1, İstanbul: Edebiyat Fakültesi Basımevi, 267-276.
- Yılmaz, O. (2022). Türk uygarlık dilinin inşasında divan şairi Necati Bey’in katkıları. *Journal of Turkic Civilization Studies*, 3(1), 1-12.
- Yücel, B. (1995). *Bâbü’r Dîvânı (Gramer-Metin-Sözlük-Tıpkıbasım)*, Ankara: Atatürk Kültür Merkezi Yayınları.

EXTENDED SUMMARY

Language, the basic communication means of human beings, is divided into two main branches: spoken language and written language. Emotions and thoughts that were originally expressed orally, were recorded in literary texts. Cultures in different parts of the world have experienced the transition from spoken language to written language at different times and under different conditions. The oldest written examples of the Turkish language also appeared in the 8th century. The ‘Monuments of Orhun’ are the first Turkish written documents engraved onto stone. In the 9th and 10th centuries, Buddhist-Manichaeic Uighur literature developed. The Turks, who converted to Islam in the 10th century, were influenced by Arabic and Persian cultures

in language and literature, and original works appeared in the Turkish in the 11th century. After the Mongol takeover seized the Khwarezm region in the 13th century, Oghuz Turks left their ancestral homeland and migrated extensively to Iran, Iraq, Syria, Anatolia and Azerbaijan.

History, geography, philosophy, architecture, language and literature greatly influence the creation of civilizations of nations, depending on the elements of culture and art. Formation of a powerful civilization takes work. There must be material based on shared memory. Great civilizations have potent languages, and powerful languages have conscious societies and intellectuals. Countries can make progress by giving importance to language and literature. Individuals with a shared memory in different times and places establish their civilization language. Languages that create new and original works by dominating the fields of education, science, philosophy and thought, thus taking a role in the construction of civilization, are called the language of civilization.

There is a close connection between civilization and language and literature. Prof. Dr. Aydın Sayılı said, "Language, especially written language, is the strongest carrier of civilization and culture. Language is also the means of expression of breakthroughs and inventions. A nation that cannot adequately assign such a task to its language and that cannot properly evaluate its language in this respect means that it has accepted in advance to fall behind in the civilization and inter-communal civilization competition". As he said, language processing is achieved by shaping the literature around the criteria of that language. In this context, great work has fallen on poets and writers, and many authors with Turkish and Turkish consciousness have contributed to the development of Turkish towards becoming the language of civilization by giving valuable works. Thus, the Turkish nation, which many states have represented throughout history, has had a competent literary language, which has been processed by many authors in different geographies, even though it has suffered various pains in breaking the dominance of Persian in the Turkish literary language. In other words, the construction of the Turkic civilization language was done through literary texts, and the radiant richness of Turkish shone in all its glory in the hands of conscious authors.

The transformation of a language into a literary language takes place through many years of literary experience. Turkish, which showed its literary power with *Dîvânu Lugâti't-Türk* and *Kutadgu Bilig* during the Karakhanid period, was fed with valuable works in the following periods, and the authors managed to create a Turkish-centered literary language despite the strong influence of Persian. Initially, Persian was accepted as a literary language in Turkestan, Khorasan and India. Turks were forced to use this language, especially when they wanted to write poetry in the classical poetry basin. The Oghuzs, who had a severe oral literature tradition while living in the Seyhun basin, used Persian as a literary language and Arabic as a scientific language after establishing the Great Seljuk State, so Turkish remained only in the spoken language for a long time.

After the Turks settled in Anatolia, the literary language developed rapidly here; Authors such as Yunus Emre, Âşık Paşa and Gülşehri left valuable language relics under the umbrella of Old Anatolian Turkish. After the Ankara War (1402), some tribes that came from Turkestan with Timur remained in Anatolia; social and political relations began to form between the Eastern and Western Turks who lived together in the Khwarezm geography, and this period had an outstanding contribution in the processing of the literary language.

Intellectuals who write works in Turkish are also conscious of speaking and writing in Turkish. Valuable works, each more valuable than the other, with this consciousness are milestones in the journey of Turkish to become the language of civilization. Turkish, which could not be processed adequately at the beginning due to the dominance of Persian, was persistently used by conscious intellectuals who were fond of Turkish and became a language of civilization. In this article, ten of these aware intellectuals were discussed and their contributions to the construction of Turkic

Yılmaz

civilization in terms of language and literature were evaluated. These ten names are as follows: Mahmud of Kashgar, Yusuf Has Hacib, Yunus Emre, Aşık Pasha, Ali Şir Nevâyî, Necati Bey, Babür Shah, Fuzuli from Baghdad, Nâmık Kemal, Şemseddin Samî. Each of them are names that went down in history with their works that highlighting and supporting the Turkish language and literature.

These conscious intellectuals, who have come to the fore in the attraction centers of the Turkish world throughout history, have succeeded in realizing the development of language and literature, which is extremely necessary for the construction of Turkic civilization, with their valuable works. These intellectuals, who studied Turkish patiently regardless of time and place, showed their presence with substantial works in Turkistan, India, Azerbaijan, Egypt, Khorasan, Anatolia and Rumelia, despite the inevitable influence of two rooted languages, especially Arabic and Persian, depending on religion, geography, history and culture. They have made it a solid place among the languages of other civilizations. The language of civilization, Turkish, has gained a respectable place among the world languages in various aspects, thanks to the spirit and shared enthusiasm of these conscious thinkers fond of Turkish. Turkic civilization owes its civilization partly to the efforts of these aware intellectuals.